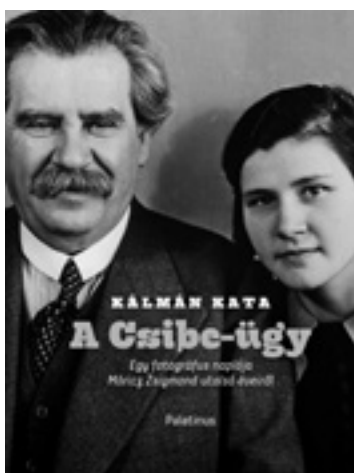

EGY FOTOGRÁFUS MEGSZÓLAL

Kálmán Kata: *Csibe-ügy. Egy fotográfus naplója Móricz Zsigmond utolsó éveiről.* Palatinus, Budapest, 2012

(*szem-tanúként*) már e kötet kiadása előtt is alapvető volt a jelenléte. Különösen izgalmas a tanúságtétel, hiszen a Móricz-naplóként számon tartott gazdag anyag szövegkiadásai még nem tartanak ennél az időszagnál, az pedig régóta nyilvánvaló, hogy a Móricz Virág által erősen átszírozott változat inkább csak fátylat borít a Móriczcal és Csibével megesett történetre.

Kálmán Kata fotóművész, az 1930-as években a magyar szociofotó úttörő figurája, az utóbbi időben két memoárkötet írójaként lepte meg kései utókorát. 2007-ben jelent meg *A Madzsar-iskola 1927–1929* című könyve, amelyet 1977-ben, közvetlenül a halála előtt írt, és a mozdulatművészeti iskola izgalmas szellemi közegében eltöltött két évre való visszaemlékezéseket tartalmaz. Legutóbb pedig a Palatinus Kiadó adta ki 1936 és 1941 között vezetett sajátos naplóját, amely Móricz Zsigmond és Litkei Erzsébet viszonyának vezérfonala mentén ugyan, de alapvetően a „nagy fejedelemmel”, Móriczcal való személyes kapcsolatra fókuszál. (Amikor Móricz először látta Kálmán Kata fotóit, különösen megtetszett neki *A vincellérné* című, kért is belőle egy példányt. Mivel Kálmán Kata az *Erdély-trilógia* nagy rajongója volt – „talán az *Erdély* olvasása közben alakult ki a vágyam, hogy őt megismerjem” –, a képet a következő szöveggel akarta dedikálni az írónak: „Móricz Zsigmondnak, a nagy fejedelemnek”. Ám ezt, a visszaemlékezés tanúsága szerint Kálmán Kata férje, Hevesy „nem engedélyezte.” [45–46.]) Móricz különösen összetett és ellentmondásos, önmaga és az utókor számára is retusált időszakának szegődik írásos tanújává Kálmán Kata, amellet, hogy az irodalomtörténet horizontján fotografikusan

1936 őszén Kálmán Kata és férje, a sokoldalú, filmelmélettel, esztétikával és fényképezéssel egyaránt foglalkozó Hevesy Iván összebarátkoznak a tekintélyes íróval. Móricz megkéri őket, hogy kapják lencsevégre újdonsült felfedezettjét, Csibét, az ártatlan és szerencsétlen sorsú proli lányt, mégpedig saját közegében, Lágymányoson, ahol őt, a híres írórt csak dr. Kovács nevű jótévként ismerik. Móricz ekkorra már több novellát is írt a lánytól hallott anyagból, és saját bevallása szerint teljesen lázba hozza az új téma, a városi szegények élete. Ezen a ponton művészi orientációjuk megegyezik, Kálmán Kata éppen szociofotóiból szerkesztett kötete, a *Tiborc* előszavának megírására kérte fel az általa régóta csodált írórt. Ekkor kezdi lejegyezni találkozásait történetét, majd 1938-ban összerendezi és kiegészíti őket, Móricz haláláig pedig naplószerűen folytatja. Az anyagba ékelődik a *Bartók Bélánál* című írás is, ami szintén 1936-ban született. A legendásan zárkózott zeneszerző otthonában tett látogatással egybekötött fotózkodást örökíti meg immár verbálisan is.

A képhez kapcsolt történetmondás kényszere, úgy tűnik, Kálmán Kata esetében igen erős – és ez a memoárkötet egyik legérdekesebb problémája. Mintha a kép nem lenne önmagában elegendő bizonyítéka a jelenlétnak, mintha a fotós identitás megerősítésre

szorulna, mintha más kifejeznivalója is lenne, olyan, amit a fénykép, legalábbis a „nagyember-portré” idealizáltsága nem bír el. Sokféle kérdés rajzolódik ki pusztán azon egyszerű tény mentén, hogy a fotóművész előlép a kamera mögül és mesélni kezd.

Mindannyiunk tudatába bevésődött Kálmán Kata felvétele, amelyen Csibe kislányosan fehér ruhában, mint irodalmi modell illedelmesen ül egy kávéházi asztalnál, az asztal másik oldalán pedig ott az író, aki elmélyülten jegyzetel. A kamera mögül előlépő, eddig láthatatlan alak hangja nyomán a beállított kép életre kel. Móricz arca sűrűn változó érzelmekkel és szenvedéllyel telik meg, az illedelmes lány pedig egy elbizakodott és számító, primitív nőcskévé elevenedik, aki mindent megtesz annak érdekében, hogy éppen a kelő hatással legyen, ahogyan ő nevezi, „apukára”, akihez ragadozó ösztöne vonzza jobb sorsa reményében.

„Szegény öreg...”

Az írás ugyanakkor nem képromboló, a „Csibe-ügy” megfigyelésének, megértésének, értelmezésének attitűdje mozdíthatatlan kiindulóponton épül, a kivételes, a nagy ember iránti rajongásra: „...lázban voltam magától a nagy élménytől, pusztán attól a tényről, hogy megismertem Móricz Zsigmondot, a nagy író” (14.) – írja első találkozásuk után. Később így fogalmaz: „Csodálatos. Figyelmemet csak Móricz Zsigmond kötötte le.” 1936 őszétől, a Csibe-szerelem kibontakozásának időszakában a fotográfusnő krónikája szerint Móricz, akire korábban ez nem volt jellemző, igazi kávéházi emberré lett, egyre kevesebb időt töltött otthon. A Hevesy-Kálmán házaspárral való barátsága ebben az időszakban mélyült el.

Egy helyen megjegyzi, milyen érdekes, hogy bár József Attila is többször megjelent körükben, az ő megnyilvánulásait egyáltalán nem tudja rekonstruálni, míg Móricz „szavaira, hangléjtésére is annyira emlékszem, hogy most két év múltán pontosan fel tudom idézni, feleslegessé téve minden feljegyzést” (36.). A Móriczcal és Csibével való találkozások körülményeinek részletes leírása és a „méltatlan szerelem történetének” narratívája párhuzamosan bomlik ki. Emiatt a rajongással vegyes elfogódottság hangneme mellett az elbeszélői attitűd gyakran erőteljesen apologetikus. Miután Móricz kiköltözik Leányfalura, a városban azt rebesgetik, hogy elválik Simonyi Máriától és elveszi Csibét. „Pedig az író, a nagy író elsősorban is sokkal erkölcsibb lény, semhogy a dolgot ilyen egyszerűnek lássa, azon kívül érzésvilága is sokkal bonyolódottabb” (41.) – írja, amikor ezekre a pletykákra reflektál. Az apologetika olyannyira alapvető, hogy nemcsak a közvéleménnyel, Simonyi Máriával, Csibével szemben jelenik meg, hanem Kálmán

Kata néhol még az elbeszélő pozícióba bevont férj véleményével is vitába száll Móricz védelmében.

A szerző maga három részre tagolja a kezdetben csak feljegyzéseknek induló, utólag megszerkesztett szöveget: *Csibe, Szerelem?*, *Leányfalu* címmel. Ennek megfelelően a lélektani narratíva konstrukciója szinte regény-szerű ívben jön létre, egyúttal folyamatosan igazolja az egyre többet tudó narrátornak az író-főhős iránti elfogódottságát. Apologetika és mitizálás ugyanazon stratégiából adódó, egymással összefüggő vonások. A narratíva vissza-visszatérően kiemeli a magyarság jövőjéért aggódó, a nép gondjait vállaló vevő lelkiismeretességét, mint a nagy író arcképének alapvető vonását.

A Csibe-szerelem története, az elbeszélő által folyamatosan nyomatékosított fő horizont is ezt a vonást erősíti. Csibe „egy ravasz, számító nő” (74.), visszaél a nagy író „fellobbant férfiaságának utolsó maradványával” (59.), ujjja köré tekeri „Zsiga bá-t”, kényezteti magát, cipőket, estélyi ruhát vetet, tánciskolába jár, énekesnői ambíciókat dédelget. Miközben az „öreg” kifosztottságában szomorú és komor, gyakran még valósággal beteg is (pedig egyébként sohasem szokott!), egyáltalán nem „egy boldog ember” benyomását kelti. A rajongást, amit az író az arra méltatlan tárgynak szentel, egyrészt „az új milljóben új életek” felfedezésének vérbeli írói izgalmával, másrészt az író nagyfokú szociális érzékenységével, az árvaság és a társadalmi kiszolgáltatottság mély átérésére való hajlamával magyarázza az elbeszélő. A Csibe-szerelem tehát Móricz „emberi-írói” nagyságából következik, máshonnan közzelítve pedig megmutatja a nagy ember tragikus hibáit. A gyermeki naivitást, hogy „mint egy bolond, vén gyerek úgy néz fel a kis kültekli nőre” (74.), a „rászedhetőség” Don Quijote-i vonását, hogy a „maga egyenes lelkét vetíti mindenkibe”; a rossz emberismeretet, hogy kiválaszt egy számára kedves vonást valakiből és azt írói fantáziával felnagyítja (208.). Az achillesi pontok lejegyzése a Csibe-sztori másik alapvető narratív játéka a része, jelesül annak, hogy az ikon „emberi voltának” bemutatása folyamatosan elbeszélte teszi a szinte a családtagságig közeli perspektívát. Móricz élénk tekintetének, közvetlenségének, melegszívűségének, tréfálkozó kedvének a szövegben motivikusan ismétlődő leírásai mind-mind ennek a narratívának az elemei. A narrátor intim helyzetét még inkább kiemeli, amikor a rossz pillanatokat, a Csibe-szerelem által okozott megaláztatást, az író vívódásait rögzíti és magyarázza. „A szegény öreg” attitűd, az együttérzés és megrendülés gesztusai Móricz sorskönyvének olvasatai. Az emberi sors alapvető tragikumai, az öregedés és a halál áll az utolsó naplóbejegyzések fókuszában, az immár Erzsinek nevezett Csibe mint sorsrontó tényező hátterbe szorul. Az öregedő író „hibái” a narrátor-olvasó szemében a történelmi horizont elsötétítésével egyre nyilvánvalóbbá lesznek, a kietlen világba belegabalyo-

dott, önérzetében megbántott nagy embert ravatalánál arra méltatlan „kis senkik” búcsúztatják. Az öregséget a világban való eltévelyedés, a világból való kivonulás (amely a leányfalui kiköltözéssel veszi kezdetét) topozsának mentén jeleníti meg az elbeszélő. A mítoszt bejeltesíti a történelmi pillanat, Móricz a kassai bombázás éjszakáján szenderül egy jobb életre. A baráti házaspár tehát nemcsak a még saját maga előtt is eltagadott Csibe-szerelem valóságának tanújaként válik az író bizalmasává, hanem fokozatosan az öregedő író sorsának és életművének avatott olvasói státuszába helyeződik.

„Ma nincs számomra valami perui dolog?”

Móricz és Hevesyék kapcsolatának kulcsmondata is lehetne ez a kérdés, amelyet az öreg gyakran intézett hozzájuk kávéházi találkozósaik idején, a nemrégiben újraéledt Hadikban vagy a Magyar Világ kávéházban, esetleg a ma is működő Rózsadomb étteremben. A *Még új a szerelem* keletkezésekor az író ugyanis beépítette beszélgetéseiket a regénybe. Például Hevesy beszámolóját a még gyerekkorukban púposná tett templom-örököt ábrázoló perui kerámiák felfedezéséről, amiről ott, a kávéházi asztalnál, olvasott a London News-ban.

Valóság és fikció, élet és irodalom összefüggései az elbeszélő számára központi kérdésként kerülnek újra és újra terítékre. Elsősorban a Móricz-szövegek avatott olvasójaként, szakértőjeként, mint „aki tudja, hogy a regényekben mennyi az, amit az író privát életének lehetne nevezni, és mennyi van átváltoztatva regényé” (202.). Később, amikor kapcsolatuk már meglapult, kizárólag ezzel a törekvéssel igazolja megszólalását: „Bármilyen ritkán találkozom is Zsiga bátyámmal, azért már nem hagyom abba ezeket a feljegyzéseket... Most még százával vannak emberek, akik ha nem is ennyit voltak vele együtt, de mindenesetre sokan tudnának mesélni róla... De idővel mindez elmúlik. Két-három generáció múlva azt hiszem éppen olyan korlátozottan lehet róla adatokat felkutatni, mint most Petőfiről vagy Aranyról.” (202.)

A Móricz-szövegvilágra való reflexiók, a rádióban felolvasott, a napilapokban megjelenő írásokról szóló folyamatos beszámolók a narratívának a love storyval öszeépülő markáns elemei. Az éppen elolvasott novellák szüzséjét nem egyszer rövidítve össze is foglalja, mintegy értelmezve őket, boncolgatja a Csibétől hallottakkal és a saját megfigyeléseivel való összefüggéseket. Csibe nagyfokú beszélőkészségét, naiv elbeszélő technikával, kikutyogva előadott történeteit, nyelvi fordulatait haszonleső, „tudatos” hazudozásnak tartja. Nem ismerve Móricz naplóját és levelezését, nem tudhatott arról,

hogy Móricz első felesége, Janka is milyen erős hatást gyakorolt az író fiktív világára, s hogy második feleségétől való elhidegülésének egyik alapvető oka, hogy Simonyi Mária nem akart és nem tudott irodalmi beszélővé válni. A *csibeségként* eufemisztikusan megfogalmazott beszédmód azonban nem kizárólag mint női hatás értelmezendő, hanem valamiféle naiv, ősi, a nép által megőrzött narratív készség megnyilvánulásához kapcsolódott Móricz értelmezésében. Móricz Virág is részletesen beszámol arról az *Apám regényében*, hogyan veszi körbe magát ilyen archaikus elbeszélő figurákkal az író.

Csibének mint naiv elbeszélőnek a hitelvesztésével párhuzamosan erősödik meg a házaspár olvasói státusza, ennek csúcspontja a *Még új a szerelem* megírásának időszaka, 1937 nyara. (Móricznak Csibével kapcsolatos gyors „érzelmi pálfordulása” mint rejtély jelenik meg a szövegben, amit csak az utolsó, Móricz halála utáni naplóbejegyzés old fel, tudniillik, hogy ekkor jutott az író tudomására: az oly ártatlannak hitt Csibének már gyermeke van, aki vidéken nevelkedik.) „A nagy fejedelemnek” dedikálással bejelentett naiv olvasói jelenlét ekkor válik fontossá az író számára, a fotográfus kávéházi megjegyzéseivel belép a regény fiktív világába, így maga is elbeszélővé válik. Ezeket a „naiv megjegyzéseket” nem tudja visszaidézni, leírásra méltatlannak ítéli, miközben férjének Móriczra ható eszmefuttatásait részletesen rögzíti. Ezzel a kihagyással jelzi, hogy narrátorként az eddigi tudatos megfigyelői ambíciójának ellentmondó szerepbe került (104.).

Az egymás művészetére tett inspiratív hatás kölcsönös. „Úgy hagytam el a szerkesztőségi szobát, hogy szinte mámoros voltam a boldogságtól. Képeim hatással voltak rá!” – írja a memoár első részében. Az író, valóságos revelációként, a fotóművészet önálló médium voltát ismerte fel a *Tiborc* album szociofotóinak hatására: „Azelőtt nem becsültem a fényképet semmire... Csak amióta a Marga képeit láttam változott meg a véleményem” (62.).

A barátság kovása tehát a másikra tett hatás, egymás optimális befogadói pozíciójának elfoglalása: a Kálmán Kata-fényképeken megrendülő Móricz és az író szövegeit naivul olvasó fotósno kapcsolatának története tulajdonképpen a Csibe-szerelem szubverziója. Az elbeszélő azon ambíciója, hogy a Móricz-univerzum részévé legyen, teljesül: a házaspár Csibéhez hasonlóan maga is irodalmi modellt vált.

„Meváltozott lényét ki nem állhattuk”

Csibe ráadásul irodalmi értelemben szinte nem is tud olvasni. Ez a felismerés akkor születik meg, amikor az író egyik vidéki útja idején, hogy Móricz kedvére te-

gyenek, a házaspár vendégül látja az árválkodó Csibét Bauhaus-villájában. Hevesy Csibe kezébe nyom egy Móricz-kötetet, hogy olvasson fel belőle, és Csibe akadozó olvasásából nyilvánvalóvá válik, hogy egyáltalán nem érti a szöveget. Ennek az epizódnak az elbeszélői hangja a „kis kültelki nőhöz” képest különösen felülpozícionált, saját polgári-értelmiségi normájuk szerint, „civilizált fehér emberek” között, Csibe valószínűs kis „vadember”, akin jól lehet „mulatni” (76.). Pedig a házaspár a kor értelmiségi divatjánál, úgy tűnik, mélyebben elkötelezett a „nép” iránt, ismeri és érti kultúráját, szociálisan érzékeny, politikailag és kulturálisan tehát egyaránt baloldali. (Hevesy könyvet ír a primitív népek kultúrájáról, Kálmán Kata pedig fotósként különösen fogékony a szociálisan elesett rétegek „arcsainak” megörökítésére. Együtt járnak a vidéket, második házukat például, amelyben majd gyermekekkel együtt életük végéig laknak, egy balatonöszödi parasztház mintájára építetik és kifejezetten puritánul rendezik be.) Az édesanyjukról írt visszaemlékezésben a Kálmán-lányok is ezt a képet erősítik meg: „Azt hiszem gyermekkorától kezdve nagy együttérzéssel figyelte a szegények, az elesettek sorsát.” „Figyelmét alapvetően az emberi sorsok kötötték le, velük érzett szolidaritást. Az egyszerű emberek is megérezték szelíd természetét és empátiáját.” (*Hevesy Iván és Kálmán Kata könyve*. Magyar Fotográfiai Múzeum – Glória Kiadó, Budapest, 1999)

Csibe sorsának jobbra fordulását mégis meglehetősen érzéketlenül, sőt szinte ellenségesen szemlélik. Jelenlétét gyakran nehezményezik, hiszen, például, a társalgás ilyenkor „a legalacsonyabb résztvevő szellemi színvonalához igazodik” (99.). A róla szóló leírások elmarasztalják azt a tulajdonságát, hogy mindenképpen a középpontba akar kerülni, illetve hogy naiv eszközeivel azt akarja elérni, hogy elsősorban Móricz, de a társaság is vele foglalkozzon, túl harsány, gyermeges és primitív, más szóval nem kulturált, nem hozzájuk szocializált. Csibe tehát mint „társasági zavar” jelenkezik számukra. Ennek megfelelően a lány fejlődéstörténete is negatívan jelenik meg, a perifériáról a társadalmi térbe való belépésével kialakult új vonásait kifejezetten jellemhibaként értékelik. Egyáltalán nem értik attitűdjének gyökereit, a kulturális sokkot, amit átélhetett. „Az első időben azonban még valami roppant megkapó volt benne, valami üde ellentét sivar élete és minduntalan kirobbanó kacagása közt.” (41.) A lány pár hónap múlva felruházkodik, aktatászkát kap, kigömbölyödik annak eredményeként, hogy kosztot s kvártélyt fizet érte Móricz. A lány beteg tüdejének kivizsgálását kezdeményezi Móricz, majd elvégezteti a lánnyal a négy elemít. Csibe megtanul gépírni, a leányfalui ház házvezetőnője lesz, átvállalja a kertészettel kapcsolatos teendők egy részét, árul, állatot tart, végül a *Kelet Népe* adminisztratív teendőibe von-

ja be őt az író. Mindezekről értesülünk az elbeszélésből, de szinte kizárólag abból a perspektívából, hogy a lány saját érvényesülésére gátlástalanul kihasználja Móricz gyengéd érzelmeit. A nézőpont egyrészt a memoár elbeszélői hangját hitelesítő, az életrajzi szövegekre jellemző konvencióból származik, ami a nagy embert szándékozik megőrizni a kulturális emlékezetnek. Másrészt az elbeszélésben fokozatosan megteremtett identitását, a szem-tanú, a fotográfus szerepkörtől való eltávolodást igazolja az írása tárgyával való érzelmi azonosulással, és a Csibéhez képest elfoglalt kulturális-intellektuális helyzetének hangsúlyozásával. Csibe leplezetlen nyíltsággal Móriczba csimpaszkodó női önérvényesítésének elítélése saját, Hevesyhez köthető és Móriczcal igazolt szubjektumpozíciójának bizonytalanságát is jelzi.

Kálmán Kata életműve tipikus példája az első generációs női alkotók többfelé ágazó útkereséseinek a század első felében. A lányai által írt családi krónika szerint már a nagymama, a zsidó polgári családból származó fotográfusnő édesanyja is szűkösnek érezte maga számára a családi teret, ezért is taníttatta lányait Madzsar Alice mozgásművészeti iskolájában. A tánc és a mozgás mellett a fotó is olyan művészeti ág volt, amely a nők számára a korban már viszonylag járható önérvényesítési útnak bizonyult. (Jó hazai példája a megvalósult fotográfusnő identitásnak Kálmán Olga, akit éppen Hevesy új esztétikai szemlélete ír felül.) Kálmán Katát fotózni férje tanította, fotós életművük így a közösen végzett tevékenységben összeforr. A *Tiborc*-kötettel a hazai művészeti életben azonnal elismerést kivívó Kálmán Kata pályája azonban a háborús körülmények, a zsidóüldözés miatt megtorpant. Az ötvenes években, bár távolról, de sikerül a szakma közelében maradnia, kezdetben igazolványképeket készít, és *Tiborc új arcai* címmel önálló kötetet ad ki. A 60-as évektől pedig már a Corvina Kiadó szerkesztőjeként fotóművészeti kiskönyvtárat szerkeszt, életművét mégis torzóban maradtnak tekinti a fotótörténet. Ebben, a kulturális környezet megváltozásán kívül, egzisztenciális okok is szerepet játszottak, hiszen Hevesy kényszernyugdíjazása és háttérbe szorítása után ő lett a családfenntartó.

A *Csibe-ügy* címmel kiadott memoárkötetben megszólaló, a fotós női szerepből emancipálódó írói hang megérdemli a figyelmet. ■ ■ ■

Jéga-Szabó Krisztina: tanár, a szegedi József Attila Tudományegyetemen végzett magyar-történelem szakon, jelenleg az ELTE Modern Magyar Irodalom Tanszékének PhD-hallgatója, kutatási területe a Nyugat-korszak nőirodalma.